

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Psychoanalyse in tijden van evidence-based medicine

Over de ideologische druk op de psychoanalyse

FRANÇOIS LEVRAU

¶ *Psychoanalyse, theorie non grata?*

De psychoanalyse weet zich reeds vanaf haar conceptie geconfronteerd met kritiek die enerzijds haar *theorie* afdoet als leeg en conceptueel surrealistisch en anderzijds haar *praktijk* als hoogst bedenkelijk vanwege een vermeend gebrek aan wetenschappelijke basis en empirisch bewijs. Wat Gay (2005) over Sigmund Freud beweert, namelijk dat er tegenover iedereen die hem eert en roemt als een Columbus wel iemand staat die hem belastert en afdoet als een Cagliostro, geldt wellicht a fortiori voor Jacques Lacan, de Franse psychiater die halverwege de jaren vijftig van de vorige eeuw, via de structurele linguïstiek van De Saussure, een «retour à Freud» voorstond. Met Lacan beschikt de psychoanalyse over een nieuwe sterke figuur, die iedereen (inclusief de psychoanalytici zelf) ertoe dwingt positie te kiezen. Niet alleen formuleerde hij — dikwijls in impressieve en cryptische stijl — kritiek op zijn collega's, die zich volgens hem te oppervlakkig onderhielden met het analyseren van de weerstands- en overdrachts fenomenen, maar ook pionierde hij met de idee dat het subject onderworpen is aan de wetten en eisen van de taal. Door zijn stijl, zijn scherpe uitspraken, zijn wending tot de structurele linguïstiek en tot de filosofie (o.a. Heidegger) bracht hij de polemiek over het vraagstuk of de psychoanalyse als een wetenschap, een kunst of als een vorm van bedrog moet worden beschouwd tot een heus paroxisme. In dit artikel wil ik nagaan hoe de psychoanalyse zich anno 2010 verhoudt tegenover de kritiek die haar te beurt valt. Bekeken wordt of de psychoanalyse *tout court*, en de lacaniaanse variant in het bijzonder, de toets van deze kritiek kan doorstaan. Daarnaast onderzoek ik in welke mate het überhaupt een goede zaak is dat de psychoanalyse zich meet aan de maat van deze kritiek. Moet de kritiek niet in de eerste plaats zelf bekritiseerd worden? Vanuit welke ideologie en vanuit welke mensopvatting wordt de kritiek eigenlijk geformuleerd?

Gomperts (2004) stelt dat het tussen de empirische wetenschap en de psychoanalyse nogal wringt: datgene wat methodologisch goed te onderzoeken is, mist

inhoud en datgene wat analytische inhoud heeft, laat zich methodologisch moeilijk onderzoeken. Dit artikel is een poging deze gespannen verhouding tot klaarheid te brengen. Dat gebeurt door in de eerste plaats na te gaan welk subjectbeeld thans door de ideologie van de *evidence-based medicine* gepromoot wordt en nogal imperatief het therapeutische en wetenschappelijke discours overspoelt. Ik zet dit mensbeeld vervolgens af tegen het mensbeeld dat de psychoanalyse voorstaat. Aansluitend worden enkele kritische bedenkingen geformuleerd over de mogelijke houdingen die de psychoanalyse kan aannemen tegenover die ideologische druk.

¶ *Het mens- en wereldbeeld van de evidence-based medicine*

Alreeds een vlugge blik op het huidige onderzoeksklimaat leert ons dat het wordt gekenmerkt door de alomtegenwoordigheid van termen als ‘efficiëntie’, ‘effectiviteit’, ‘meetbaarheid’, ‘voorspelbaarheid’, ‘controleerbaarheid’. Het klimaat waarin onderzoek wordt uitgevoerd wordt dus geleid door — en heeft te lijden onder — een ideologie waarvan de crux misschien nog het best kan worden gevat met de boutade die stelt dat de werkelijkheid meetbaar zal zijn of helemaal niet zal zijn. Van elk onderzoek, van elke discipline, wordt verwacht dat ze zich aan deze ideologie aanpast. Wanneer ze dat niet doet, wanneer ze, met andere woorden, niet kan aantonen dat ze ‘wetenschappelijk verantwoord’ is, dan schijnt het velen toe alsof men dan gegronde reden heeft om het onderzoek of de discipline niet meer ernstig te nemen. De vraag is natuurlijk wat ‘wetenschappelijk verantwoord’ betekent.

In de volgende paragrafen druk ik mijn bezorgdheid uit omtrent het feit dat men in de huidige neopositivistische era in de veronderstelling lijkt te zijn dat alles meetbaar is. Men onderkent amper nog de mogelijkheid dat een subject niet volledig meetbaar, classificeerbaar, voorspelbaar en kenbaar zou zijn. Hieronder laat ik zien dat deze ideologie van ‘alles is meetbaar’ alleen maar mogelijk is zolang men de vragen en de thema’s trivialisert die in het experiment, in het laboratorium, niet aan bod kunnen komen.

► **PSYCHOTHERAPIE: BEHANDELING VAN MENSEN ZONDER EIGENSCHAPPEN?** — De *evidence-based medicine* leidt tot reductionisme, omdat datgene wat men wil onderzoeken mooi gecontroleerd en afgebakend moet worden teneinde er voorspellingen over te kunnen doen. In de ‘randomized controlled trials’ moeten er bijvoorbeeld twee groepen worden samengesteld van exact dezelfde patiënten, die dan aan twee verschillende methoden worden blootgesteld (een standaardbehandeling versus de te onderzoeken behandeling). Dit betekent in wezen niets anders dan dat er moet worden gezocht naar identieke patiënten, identieke therapeuten alsook naar identieke behandelingen (Verhaeghe 2007). De reductie toont zich dus op drie niveaus (Verhaeghe 2007). Ten eerste mogen de patiënten maar lijden aan één duidelijk gediag-

nosticeerde stoornis. Comorbiditeit mag niet aanwezig zijn omdat dit voor het experiment een storende factor is. De vraag is natuurlijk of patiënten met één duidelijke stoornis wel bestaan. En als die al bestaan, in hoeverre is de invloed van de behandeling op deze patiënten dan nog veralgemeenbaar naar andere patiënten (en naar patiënten die ook andere stoornissen hebben)? Verder moet het mogelijk zijn om de behandeling te standaardiseren teneinde de invloed van de individuele therapeut weg te filteren. De therapeut wordt op die manier gereduceerd tot een soort robot die uitvoert wat in zijn behandelingsboek staat. Hoeft het gezegd dat het in de praktijk geheel anders toegaat? Therapeuten zijn mensen die bij elke patiënt op een hun geheel eigen manier aanwezig zijn en die tegelijk voldoende flexibel zijn om de patiënt zoveel als mogelijk te helpen. Tot slot moet de behandeling erg kort zijn omdat anders te veel andere factoren het therapeutische proces kunnen beïnvloeden. Er bestaan echter in de realiteit maar weinig therapieën die aan dit criterium voldoen (Verhaeghe 2007).

De lezer begrijpt dat datgene wat hier experimenteel wordt vastgelegd, moet kunnen getuigen van een eenvoud die men in werkelijkheid zelden of nooit terugvindt. De groteske reductie waarvan hierboven sprake is, vindt echter ook plaats in de natuurwetenschappen, die op grond van de experimentele methode de natuurlijke wereld trachten te begrijpen. Zo wijst Stengers (1997) erop dat datgene wat Galilei heeft ontdekt met zijn rollende kogels en het hellende vlak, alleen maar mogelijk was door de omgeving eerst sterk te ensceneren. Wat kan men immers nog doen met de uit het experiment getrokken conclusies zodra men geconfronteerd wordt met een hellend vlak dat niet glad is? Wat gebeurt er indien de wrijving niet verwaarloosbaar is? Inderdaad, de val van de kogels wordt wederom een zeer complex fenomeen. De bewijsvoering van Galilei (of ruimer, van het experiment zonder meer) verliest altijd een groot deel van haar kracht zodra zij wordt geconfronteerd met de echte wereld. De grillige vormen van de werkelijkheid zijn dan misschien obstakels voor het experiment, maar deze grilligheid is een essentieel deel van die werkelijkheid.

Deze «grillige» aspecten zijn nooit zomaar bijkomstig of verwaarloosbaar. Integendeel: wie het toeval, wie de anekdote, wie de ontmoeting en de contingentie van de omstandigheden systematisch wegfiltert, raakt niet zozeer aan een stukje van de werkelijkheid, maar aan de gehele werkelijkheid. Dat waarop dus in het experiment in de sociale wetenschappen wordt bespaard, namelijk de affectieve, relationele, contextuele, culturele, sociale en de subjectieve betekenislagen, is nu net datgene wat het subject werkelijk tot subject maakt. Laat me dit even verduidelijken. Wellicht kan men eender welk symptoom zodanig voorstellen dat het feitelijk geen symptoom meer is, dat wil zeggen dat het geen betekenisvol element meer in zich draagt. Men kan dan verwijzen naar het symptoom als naar een zuivere speling van het lot (bv. een tegenslag in de genetische samenstelling van het lichaam of een fout in de werking van deze of gene neurotransmitterregeling). Met dit soort denken over de mens wordt echter een grote stap teruggezet in de tijd. In 1747 stond La Mettrie bijvoorbeeld met

zijn boek *De mens een machine* reeds een uiterst stringente materialistische opvatting voor. De mens zou in zijn visie niets meer zijn dan een machine met een iet of wat complexe materiële organisatie.

Duidelijk mag zijn dat dit soort denken volledig buiten beschouwing laat dat men als mens ook een ervaring heeft van zijn (machine-)zijn. Het is nu net omdat de mens zich als machine kan ervaren, dat hij geen machine is. Zo geeft de ontoloog Heidegger aan dat elk subject, elk Dasein, niet kan verzaken aan zijn opdracht om zijn zijn te zijn. Wat het Dasein ook overvalt, te allen tijde zal het daar een houding tegenover moeten aannemen. Anders gezegd, het subject *is* een manier om het zijn te zijn. Musil (1988) schrijft in zijn monumentale roman *De man zonder eigenschappen* dat er beetje bij beetje een wereld wordt opgetrokken die eigenschappen loskoppelt van de man wiens eigenschappen het feitelijk zijn, teneinde die eigenschappen dan in die verweesde hoedanigheid te kunnen bestuderen. Maar, een mens is niet zomaar de som van zijn eigenschappen. Hij moet iets met die eigenschappen doen. Hij moet ze beleven opdat hij iemand kan worden, in casu een mens met eigenschappen. Een mens is bijvoorbeeld nooit zomaar ziek, hij *is* zijn ziekte, vandaar dat een behandeling niet zomaar een behandeling van een symptoom kan zijn, maar wel van een subject dat zijn symptoom *is*. Op die manier is elk symptoom door-drongen van betekenis. Een behandeling die de betekenis wegfilt en zich fixeert op het symptoom an sich, vormt een perfecte illustratie van datgene wat we in het idioom van Musil vonden, namelijk dat de reductie van een mens tot een mens zonder eigenschappen alleen maar kan via de gedachte dat er eigenschappen zouden bestaan zonder mens.

► EVIDENCE-BASED MEDICINE: DOODGRAVER VAN DE KLINISCHE THERAPIE? — Zoals we hierboven hebben gezien is het probleem van de ideologie van meetbaarheid dat zij eigenlijk slechts toepasbaar is voor een select aantal patiënten en therapieën. De *evidence-based medicine* staat standaard-behandelingen voor omdat ze die elementen buiten beschouwing laat waarvoor de empirische, positivistische en medische toetsingscriteria in gebreke blijven, met name de betekenis en de beleving van psychische problemen. Als echter zou blijken dat deze ideologie dermate krachtig is dat ze de beleidsverantwoordelijken en de verzekeringsmaatschappijen ervan kan overtuigen dat de criteria van de harde wetenschappen (meetbaarheid, voorspelbaarheid, etc.) altijd en overal moeten gelden, dan is de kans groot dat de therapieën die niet aan die criteria voldoen op termijn zullen verdwijnen (Verhaeghe 2007). Natuurlijk kan en mag men niet blind zijn voor bepaalde successen van de genetica en de psychofarmacologie, maar dat mag er niet toe leiden dat de vragen die deze behandelingen *niet* kunnen beantwoorden niet meer gesteld worden: de vragen over de particuliere betekenis van het ziek-*zijn* voor deze of gene patiënt. Als dit wordt weggeveegd, in hoeverre heeft men het dan eigenlijk nog over een subject en over een behandeling van een subject?

In het verlengde moet erop gewezen worden dat opvattingen die het psychisch (dis)functioneren al te sterk begrijpen in termen van lichamelijke en genetische determinatie, en dus een praktijk bepleiten van psychofarmaceutische en neurologische interventies, in wezen het vraagstuk over de individuele schuld en de verantwoordelijkheid wegvegen (Verhaeghe 2007). Duidelijk mag zijn dat de werkelijkheid hiermee tekort wordt gedaan. Een depressie kan nooit monocausaal worden herleid tot een verstoorde neurotransmitterregulering (i.c. een tekort aan serotonine en noradrenaline). Dat dit inderdaad naïef is, blijkt uit de eenvoud waarmee die veronderstelling kan worden weerlegd. Zo blijkt dat antidepressiva die inwerken op het tekort aan de desbetreffende neurotransmitters al na twee dagen in de hersenen een verhoogde activiteit van deze neurotransmitters opleveren, terwijl het weken duurt vooraleer er bij de patiënt ook daadwerkelijk een stemmingsverbetering optreedt (Vandereycken & Van Deth 2006). Ook blijken ‘gezonde’ mensen niet depressief te worden wanneer hun serotonine- en noradrenalinepeil wordt verlaagd (Vandereycken & Van Deth 2006). Dé neurologische of dé medicamenteuze oplossing voor de psychische problematiek is overigens ook nog steeds niet gevonden. Dit wordt vaak weggehoond door tal van subtiele advertenties en marketingstrategieën die ons doen geloven dat er nog slechts een kleine inspanning nodig is (Verhaeghe 2007).

¶ *Het mensbeeld van de psychoanalyse*

Op de vraag wat de psychoanalyse hier nu tegenoverstelt, kan het antwoord kort zijn. Het object van de psychoanalyse is en blijft het unieke levensverhaal en de subjectwording, waarbij aangenomen wordt dat het irrationele, het onvoorspelbare, het onbeheersbare, het destructieve, intrinsiek verbonden is aan dat object (Nijsmans 2006). Tevens stelt zij dat de verdeeldheid en het conflict van dien aard zijn dat er geen pasklare oplossingen bestaan zonder dat deze het subject monddood maken, dat wil zeggen zonder dat ze de betekenisgeving van het subject uitdoven. Dat betekent dat de vraag van een patiënt niet beantwoord kan worden met de deskundigheid van een therapeut. Die vraag gaat immers terug op een verlangen dat per definitie onbevredigd en onbevredigbaar is. Het komt er derhalve niet op aan dat verlangen te ontbinden tot een reeks van elementen waarmee bevrediging mogelijk is en waarmee ook therapeutisch succes valt te behalen. Dat lukt immers niet, want deze werkwijze kan uiteindelijk alleen maar aanleiding geven tot een herformulering van de hulpvraag, die dan niet zelden geflankeerd wordt door andere klachten. Dit is dan ook wat men ziet met de kortdurende therapieën: ze boeken aanvankelijk wel succes, maar na een tijd daagt de patiënt weer op met andere klachten (Westen e.a. 2004). Waar het dan wel op aan komt is dat men plaats ruimt voor de patiënt die geholpen moet worden om in het reine te komen met de vreemdsoortige lust die hij aan zijn ellende (lees: verlangen) kan beleven. Dat betekent

dat erkend moet worden dat de antwoorden op de vragen van de patiënt niet in het woord zelf liggen, maar wel in de ruimte die door het woord voor het verlangen wordt gecreëerd. De aantrekkelijkheid van de psychoanalyse heeft dan ook te maken met het feit dat zij de complexiteit van de vraag van de patiënt niet beluistert en categoriseert in termen van het zogenaamde objectieve en autoritaire weten daarover, maar wel in termen van de uitermate particuliere omgang van de patiënt met het verlangen dat zich achter die vraag bevindt.

Terwijl onderzoek onder het ideologische vaandel van de *evidence-based medicine* zich richt op gedrag — en dan voornamelijk op de determinanten en aspecten van gedrag die vlotjes kunnen worden geoperationaliseerd — zet de psychoanalyse zich dus ten volle in voor het onderzoek van het subject zelf. De psychoanalyse analyseert hoe we, omwille van de lust die we te winnen hebben, allerlei listen en fantasma's uitvinden en hoe één van de ultieme fantasma's waaraan wij ons optrekken, dat van onze identiteit is (De Kesel 2003, p. 9). Omdat de psychoanalyse over beleving van het subject zelf gaat, hecht ze groot belang aan gevalsstudies. Dat betekent inderdaad dat de psychoanalyse zich keer op keer moet (her)uitvinden in de context van de gesprekken tussen analyticus en analysant. Daar waar de psychoanalyse oppert dat er zich tussen de verlangens van de analyticus en de analysant een waarheidsproces aftekent, lijken critici het moeilijk te hebben met het feit dat de psychoanalyse daarmee een vrijgeleide zou krijgen voor suggestie en voor ad-hoc-argumenten.

Dat komt bijvoorbeeld mooi tot uiting in een vroege kritiek van Stekel op de psychoanalyse: 'Elke analysant droomt in het dialect van de analyticus' (Stekel, aangehaald in Boudry 2009, p. 30). Stekel vat hiermee feitelijk heel mooi de imaginaire verknoping tussen analysant en analyticus samen, alsook het proces van betekenisgeving dat zich binnen de kuur voltrekt. De analyticus en de analysant, de interpreter en het interpretandum, staan niet als object en subject tegenover elkaar, maar zij zijn in een intrigerend web van interpretaties en verlangens met elkaar verweven. Lacan vat dit krachtig samen in twee bekende uitspraken. De eerste uitspraak betreft de algemene wezensconditie van de mens: 'Le désir de l'homme, c'est le désir de l'Autre', de tweede heeft specifiek betrekking op de analytische kuur: 'Il n'y a qu'une seule resistance, c'est la resistance de l'analyste.' Daar waar in de natuurwetenschappen feitelijk alles in het werk wordt gesteld om de band tussen object en subject te doorbreken, is die relatie in de sociale wetenschappen nu net essentieel om tot kennis en tot een therapeutisch effect te komen.¹ Knockaert (2006) legt in heldere stijl uit dat in laatste instantie de epistemologie met betrekking tot levende psychische wezens terugvoert naar een ethiek die het maken van keuzes veronderstelt. Óf men kiest ervoor om hen te neutraliseren en tot dode objecten terug te brengen. Dat is een optie die de onderzoeker geruimt stelt voor zover hij zich kan verbergen achter universele, objectiverende regels over wat hierboven omschreven werd met 'eigenschappen zonder man'. Óf men kiest voor een ontmoeting zonder de bescherming van een garanderend universeel weten. Deze laatste

optie impliceert dat de onderzoeker ook zijn eigen geschiedenis onderzoekt, omdat hij bij de ontmoeting met de ander betrokken wordt voor zover van hem wordt verwacht dat hij zich engageert tot een supplement aan betekenis. Dat wil zeggen dat hij daar ook als subject aanwezig is en dat hij daar nieuwe betekenis zal inbrengen.

De focus op de particulariteit houdt geenszins in dat de psychoanalyse ertoe gedwongen wordt de pretentie op te geven om tot universele kennis te komen, maar wel dat er moet worden gestreefd naar een universaliteit die recht doet aan de singulariteit van het leven (Knockaert 2006). De psychoanalyse doorbreekt, zo gesteld, de reductie van subject tot object: het object van de psychoanalyse is het subject dat voor en via een ander subject verschijnt en derhalve niet reduceerbaar is tot een object (ief weten). De waarheid waarvan men in de psychoanalyse uitgaat, is geen door methodische procedures verzekerde kennis van het subject, maar zij is in eerste instantie een oorspronkelijk gebeuren dat zich voltrekt in de ervaring, in de verhouding met de ander. Dit gebeuren is niet volledig beheersbaar door de empirische wetenschap, omdat deze het gebeuren altijd wil reduceren tot datgene wat zich identiek herhaalt. De psychoanalyse heeft het daarentegen niet over een dergelijke wetmatige herhaling, maar wel over een 'herhaling met variatie', een herhaling die nooit identiek is aan zichzelf en juist daardoor de essentie uitmaakt van wat er zich afspeelt binnen de context van een therapie. Het zou jammer zijn indien deze variatie onder ideologische druk weggeredeneerd zou worden. Eender welk wetenschappelijk onderzoek en klinische praktijk mag zich stellig niet laten opjagen en manipuleren door het adagium 'aanpassen of ophoepelen'.

¶ *De fight- of flightreactie van de sociale wetenschappen*

Om de verhouding te duiden tussen de psychoanalyse (ruimer: de sociale wetenschappen) en de *evidence-based medicine* kan misschien in laatste instantie verwezen worden naar de notie van 'het geschil' ('le différend'), zoals uitgewerkt door de Franse filosoof Jean-François Lyotard (1983). Met 'het geschil' doelde hij op een geschil tussen partijen dat niet beslecht kan worden omdat een gemeenschappelijk idioom ten enenmale ontbreekt. Als de uitspraken van een bepaald genre worden getoetst aan de uitspraken van een ander genre, dan wordt — als er geen gemeenschappelijke regels zijn — het eerste genre onrecht aangedaan als het wordt beoordeeld op grond van de regels van het tweede genre. Lyotard stelt dat het hier gaat over een onrecht dat zich het sterkst laat voelen wanneer een bepaald genre de hegemonie over andere genres heeft veroverd, want dan heeft het ook de stoel van de rechter in bezit genomen (Van Peperstraten 1999). De klager kan zijn klacht niet onder woorden brengen, tenzij hij het genre van de rechter volgt, maar de noodzaak om het langs deze weg te doen, is nu net datgene wat hij aanklaagt. Op die manier wordt de klager slachtoffer, omdat zijn spreken als irrelevant wordt beschouwd (Van Peperstraten 1999). De thans

vigerende idee dat het criterium van wetenschappelijkheid als de ultieme rechter moet worden beschouwd, kan dan misschien wel zinvol zijn, maar voor die disciplines waarop dat ›rechtscriterium‹ niet of moeilijk van toepassing is, mag niet te snel besloten worden dat zij derhalve zinledig zijn. De actuele plicht om zich te conformeren aan de maat van de harde wetenschappen heeft de sociale wetenschappen geconfronteerd met een existentieprobleem. We zouden kunnen zeggen dat ze worden gedwongen te kiezen tussen *fight* en *flight*. Ze komen ofwel op voor het eigene van hun genre omdat ze zich onheus behandeld voelen (*fight*) ofwel doen ze alsof er niets aan de hand is zodat ze zonder wroeging het discours van de harde wetenschappen kunnen overnemen (*flight*).

Als echter zou blijken [1] dat het in de menswetenschappen niet mogelijk is om te komen tot een unificerende theorie, [2] dat het subject-*zijn* in al zijn complexiteit niet wetenschappelijk te onderzoeken valt, en [3] dat het subject alleen onderzocht kan worden in de context van een sterk methodologische verenging, dan betekent dit uiteindelijk alleen dat de wetenschappelijke aspiraties moeten worden bijgesteld, maar stellig niet dat men moet overstappen naar het discours van de zogenaamd objectieve wetenschappen, om dan te doen alsof er niets aan de hand is. Deze poging om in de gratie te vallen bij de dominante ideologie zorgt er alleen maar voor dat men ontrouw wordt aan het eigene van het studieobject (*flight*). Overigens leidt ook de omgekeerde reflex, namelijk het zich terugtrekken in een absurd doorgedreven onderzoeksrelativisme en subjectivisme, evenzo tot vervreemding en derhalve tot een vlucht. Wat nodig is en blijft, is de erkenning van de complexiteit van het menselijk zijn, een erkenning wars van elke dwingende poging tot unificering.

¶ *De Trojaanse paarden van de psychoanalyse*

Zolang men niet begrijpt dat er nogal wat problemen zijn met het empirisch onderzoek in de sociale wetenschappen en zolang men te intens flirt met het objectivistische ideaal van *evidence-based* onderzoek, riskeert men het kind met het badwater weg te gooien. Ook de psychoanalyse lijkt zich hier schuldig aan te maken. Zo heeft de ideologische druk op het veld van de psychotherapie in het algemeen en op de psychoanalyse in het bijzonder er onder meer toe geleid dat er psychoanalytische theorieën zijn ontwikkeld die beter aansluiten bij de idee van toetsbaarheid en dat er (overhaast?) aansluiting werd gezocht bij disciplines die goed aarden in het klimaat van de *evidence-based medicine*. Hieronder bespreek ik twee voorbeelden.

Het eerste voorbeeld vinden we bij Peter Fonagy. Met Fonagy moet men zich immers meer dan ooit de vraag stellen, wat van de psychoanalyse, en misschien zelfs ook ›welke psychoanalyse‹, via welk onderzoek werd onderzocht. Nijsmans (2006, p. 42) formuleert het als volgt: ›Fonagy stelt zich op als analyticus maar ontwikkelt tegelijkertijd een heel ander vocabularium en instrumenten. Zijn eerder cognitieve taal spreekt mijns inziens op subtiele wijze eerder bewuste processen

aan dan wel onbewuste — waar het in de psychoanalyse toch om draait. Op zich is er niets mis met het introduceren van nieuwe concepten zoals mentalisatie en reflectieve functie. Ik stel mij echter de vraag of zij het meerdimensionale karakter en dus de rijkdom van bestaande analytische begrippen [...], verbeteren, uitbreiden of zelfs evenaren? Met Fonagy beschikt de psychoanalyse dus over een theorie die gebruik maakt van concepten die voldoen aan de gevraagde functionele normen van meetbaarheid, manipuleerbaarheid en evalueerbaarheid. Volgens de criteria van de *evidence-based medicine* is dat een uitermate goede zaak. Het risico bestaat echter dat de psychoanalyse, door de reductie tot kwantificeerbare en meetbare elementen, zichzelf wel eens definitief zou kunnen ondermijnen. De theorie van Fonagy zou, met andere woorden, kunnen fungeren als het, onder luid applaus van de psychoanalytici zelf, binnengehaalde paard van Troje. Wat Fonagy immers aantoonst is dat de psychoanalyse het ook kan redden met een theorie die minder complex is dan die van bijvoorbeeld Lacan.² In die zin heeft Boudry (2009) gelijk wanneer hij stelt dat een te verregaande semantische verruiming van de term ‘psychoanalyse’ de oorspronkelijke theorie dreigt uit te hollen. De psychoanalyse doet er wellicht beter aan niet oeverloos en al te geforceerd tegemoet te komen aan de wetenschappelijke onderzoeks- en toetsingscriteria die door anderen voor haar zijn uitgetekend. De concessie aan de wetenschappelijke benadering is misschien wel nodig om aan te tonen dat er een bereidheid is om zich niet op te sluiten in de eigen discipline, maar men moet er zich dan wel terdege van bewust zijn dat het resultaat van die concessie wel eens een flink verschaalde versie van de psychoanalyse zou kunnen opleveren, een variant die zich zodanig heeft geplooid naar het beeld van de harde criteria dat men zich de vraag kan stellen of deze bijstelling wel nog voldoende tegemoetkomt aan het eigene van de psychoanalyse.

Ook de wending tot de neurologie (neuropsychanalyse) is misschien vanuit een bepaald perspectief wel te beschouwen als een goede zaak, maar *à la limite* is de psychoanalyse geen wetenschap van het brein.³ Het mag dan zo zijn dat in bepaalde gevallen Freuds cartografie van het psychische apparaat goed aansluit bij de moderne neurologie, de vraag blijft echter of de waarde van de psychoanalyse kan en moet worden ontleend aan een andere, verwante discipline. Het typische van de psychoanalytische identiteitstheorie ligt immers niet in haar explicitering van hoe zenuwen en hersenen werken, maar wel in haar explicitering van hoe die werking wordt beleefd vanuit de lust die dat kan opleveren (De Kesel 2003). Wederom geldt hier mijn bezorgdheid dat de neuropsychanalyse op termijn te veel zal fungeren als een paard van Troje dat de psychoanalyse van binnenuit verschaalt tot een variant die alleen maar bestaat uit die elementen die formeel door breinstudies kunnen worden nagespoord. Wordt de psychoanalyse niet te veel onder de scanner gelegd, louter en alleen omdat men een vonnis nodig heeft over de status ervan? Wat moet er gebeuren met die elementen die (nog?) niet manipuleerbaar zijn middels het geavanceerde, neuronale opsporingsinstrumentarium?

De voor de hand liggende opmerking dat een theorie sterker zou staan wanneer deze opgenomen kan worden binnen een brede wetenschappelijke consensus en dat ze haar waarde juist mede ontleent aan haar confrontatie met andere, aanverwante disciplines, is ongetwijfeld correct. Echter, het punt dat in deze tekst wordt gemaakt, is dat dit evenwicht thans alleen nog gestalte krijgt met behulp van het discours van de harde wetenschappen. Wanneer een theorie zich (nog?) niet geheel kan integreren binnen een dergelijk evenwicht, dan lijkt dat *prima facie* inderdaad een punt van zwakte te zijn voor die theorie. Men kan echter ook het omgekeerde denken en verwijzen naar de mogelijkheid dat het uitblijven van die integratie een punt van zwakte is voor het bestaande evenwicht. Uiteraard moet de psychoanalyse zich wetenschappelijk blijven vormen, maar dat sluit geenszins uit dat zij die wetenschap niet tegelijk zou kunnen verplichten zichzelf te bevragen. De psychoanalyse zou dan de blinde vlek kunnen zijn van de vigerende wetenschappelijke consensus.

¶ *Besluit*

In dit artikel heb ik mijn bezorgdheid uitgedrukt over de invloed van een bepaald mensbeeld dat thans (opnieuw) opgang maakt. Dit mensbeeld, zoals dat tot uiting komt in de *evidence-based medicine*, is vanuit psychoanalytisch gezichtspunt erg bedenkelijk omdat het subject er gereduceerd dreigt te worden tot een object dat zich eenduidig moet laten (be)grijpen aan de hand van empirische, positivistische en medische toetsingscriteria. Deze reductie leidt tot een karikatuur van de werkelijkheid en geeft aanleiding tot een weinig aanbevelenswaardige klinische praktijk (patiënten worden begrepen als mensen zonder eigenschappen, de behandeling wordt een standaardbehandeling en de therapeut wordt een loutere uitvoerder van de behandeling). Tegenover dit reducerende, instrumentele paradigma houdt de psychoanalyse niet op te getuigen van een alternatief, dat er ernstig rekening mee houdt dat de complexiteit van het subject-zijn niet zomaar om te zetten is op een manier die zich volledig ontvankelijk verklaart voor wetenschappelijk-experimenteel onderzoek.

In een tijd die zo sterk wordt bepaald door een ideologie van meetbaarheid doet men er wellicht beter aan even opzij te stappen en na te denken over de gevolgen van bepaalde keuzes. Twee opties lijken open te staan. Óf de psychoanalyse (ruimer: de sociale wetenschappen) zoekt overhaast aansluiting bij disciplines die goed aarden in het ideologische klimaat van meetbaarheid (*flight*). Het risico bestaat dan dat ze wordt uitgedund tot een variant die slechts bestaat uit die elementen die goed kwantificeerbaar en meetbaar zijn. Óf ze berust in het feit dat de wetenschappelijke methodologie van dien aard is dat haar studieobject niet of slechts fragmentarisch kan worden onderzocht en blijft dus trouw aan de eigenheid van haar discipline teneinde het verstikkende ideologische keurslijf van zich af te werpen (*fight*).

Literatuur

- BOUDRY, M. (2009). In de ban van Freud & co: het epistemische drijfzand van de psychoanalyse. *Tijdschrift voor Klinische Psychologie*, 39, 28-35.
- DE KESEL, M. (2003). Identiteit en sociale uitsluiting. Over 'identitaire haat' en democratie. In R. De Vos & L. Vanmarcke (red.), *Uitsluiting-Insluiting — Kanttekeningen bij een beleid van sociale integratie* (p. 155-176). Leuven: Acco.
- GAY, P. (2005 [1988]). *Freud: Pionier van het moderne leven — Biografie*. De Bezige Bij, Amsterdam
- GOMPERTS, W. J. (2004). Effectonderzoek en de moeizame relatie tussen psychoanalyse en empirische wetenschap — De les van een historische gevalsbeschrijving. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 59 (1), 10-39.
- KNOCKAERT, V. (2006). Over de objectiviteit van het psychisme als levende structuur: een epistemologische studie van Freuds publieke en private geschriften van 1890 tot en met 1900. *Psychoanalytische Perspectieven*, 24, 411-419.
- LYOTARD, F. (1983). *Le différend*. Parijs: Minuit.
- MUSIL, R. (1988 [1978]). *De man zonder eigenschappen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- NIJSMANS, M. (2006). De 'op-lossing' van de psychoanalyse? Een pleidooi voor de meerdimensionale mens. In J. Dehing (red.), *Hysterie en psychoanalyse — Springlevend ondanks onrustwekkende verdwijning* (p. 131-148). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- PEPERSTRATEN, F. VAN (1999). Le différend van Jean-François Lyotard — De filosofie van het postmodernisme. In K. Boey, A. Cools, J. Leilich & E. Oger (red.), *Ex libris van de filosofie in de 20ste eeuw. Deel 2: van 1950 tot 1998* (p. 373-390). Leuven/Amersfoort: Acco.
- STENGERS, I. (1997). *Macht en wetenschap*. Brussel: VUBPRESS.
- VANDEREYCKEN, W. & DETH, R. VAN (2006). *Psychiaters te koop? De invloed van de farmaceutische industrie op het psychiatrisch denken en handelen*. Antwerpen/Apeldoorn: Cyclus.
- VANHEULE, S. & VERHAEGHE, P. (2009). Identity through a psychoanalytic looking glass. *Theory and Psychology*, 19, 319-411.
- VERHAEGHE, P. (2007). *Chronicle of a death foretold: the end of psychotherapy*. Lezing, Dublin, 11 september 2007.
- WESTEN, D., NOVOTNY, C. & THOMPSON-BRENNER, H. (2004). The empirical status of empirically supported psychotherapies — Assumptions, findings, and reporting in controlled clinical trials. *Psychological Bulletin*, 130, 631-663.
- WOLF, M. H. M. DE (2002). *Inleiding in de psychoanalytische psychotherapie — Ontwikkeling, psychopathologie, diagnostiek en behandelvormen*. Bussum: Coutinho.

SUMMARY

Psychoanalysis in the time of evidence-based medicine
— *The ideological pressure on psychoanalysis*

The author presents a critique of the portrayal of mankind promoted nowadays by evidence-based medicine. This portrayal reduces the subject to an object to be unambiguously captured by empirical, positivistic and medical criteria. The ideological pressure on psychoanalysis can lead to the rash decision to connect with disciplines that are fixed within the ideological climate of measurability. It can also lead to an oversimplified form of psychoanalysis which contains only those elements that can be precisely measured and quantified. In light of these considerations, the author expresses his concern that making such concessions

implies an abandonment of the special nature of psychoanalysis. He pleads for an attitude that, without diffidence, acknowledges that scientific methodology is not capable of thoroughgoing study of the object of the social sciences.

Key words: criticism, evidence based medicine, the 'différend', psychoanalysis, scientific methodology

Noten

- 1 Het doorbreken van die band tussen subject en object zien we mooi verschijnen in het gegeven dat men van de psychotherapie in feite verwacht dat zij op de vraag 'Wat werkt voor wie?' een perfect antwoord kan formuleren. Wanneer men de resultaten van twee onderzoekslijnen combineert, te weten 'Welke kenmerken van de therapie werken?' en 'Welke aspecten van een patiënt leiden tot welke therapie?', dan komt men tot een rooster waarbij de logica ongeveer als volgt klinkt: 'De aanwezigheid van kenmerk 1 bij patiënt 2 met kenmerk 3 van stoornis 4, leidt tot een praxis 5 waarbij therapeut 6 met kenmerken 7 overgaat tot handeling 8.' Dat klinkt natuurlijk mooi en ook erg wetenschappelijk, maar een dergelijk stringent (er wordt een protocol gevolgd) en imperatief denken (de patiënt kiest onder deze voorwaarden niet zelf zijn therapie), ziet volslagen over het hoofd dat de psychotherapie — of men dat nu wil of niet — geen exacte wetenschap is, maar wel een klinische praktijk waarvan Freud zegt dat die analoog is aan het schaakspel: men kent er de openingszet en het einde van, maar stellig niet datgene wat daartussen gebeurt. Dat kent immers een patroon van welhaast oneindig veel mogelijke variaties die onmogelijk mooi te boek-staven zijn.
- 2 Als het inderdaad zo is dat de theorie van Fonagy minder complex is dan de lacaniaanse — iets wat wij, voor de goede orde,

alleen subjectief zo aanvoelen — dan zou de lezer, het scheermes van Ockham indachtig, kunnen denken dat men daarom partij moet kiezen voor Fonagy. Het scheermes van Ockham levert naar mijn aanvoelen echter alleen een pragmatische en geen fundamentele overweging. Gedreven door het principe van parsimonie, scheidt het scheermes van Ockham het kaf van het koren. Ik breng daartegenin dat met het kaf ook altijd iets substantieels verloren gaat. Tot nader order heb ik geen enkel bezwaar tegen de theorie van Fonagy. Het succes van Fonagy valt te loven, maar het mag niet ten koste gaan van andere theorieën die misschien moeilijker aantoonbaar wetenschappelijk zouden zijn. Er is bovendien ook geen enkele reden waarom de lacaniaanse psychoanalyse de analyse van Fonagy zou moeten beconcurreren. Integendeel. Zo hebben Vanheule & Verhaeghe (2009) recent gewezen op enkele interessante parallellen.

- 3 Vanuit één welbepaald perspectief is dit een goede zaak, omdat die wending tot de neurowetenschappen, maar bijvoorbeeld ook tot de 'evidence' die wordt geboden vanuit andere voor de psychoanalyse relevante wetenschappen, zoals de gehechtheidstheorie en het babyonderzoek, ertoe leidt dat de wijdvertakte delta van de psychoanalyse wat wordt ingedijkt. Anders gezegd, door die wending komt er meer consistentie en minder differentiatie in het veld van de psychoanalyse (De Wolf 2002).

Manuscript ontvangen 13 juni 2009

Definitieve versie 4 januari 2010